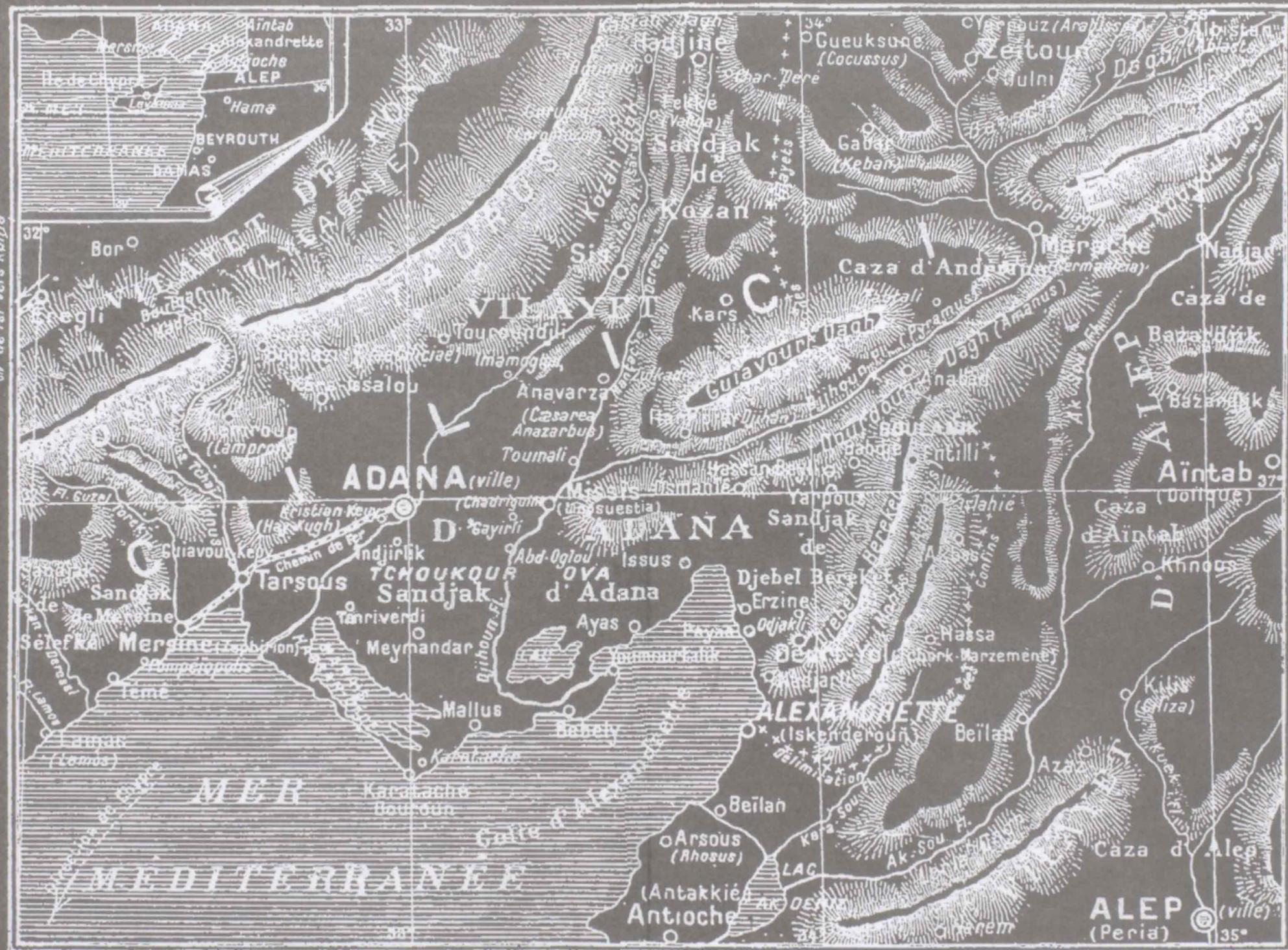

CARTE GÉOGRAPHIQUE partielle des VILAYETS d'ADANA et d'ALEP

ցեղաստանություն. վկայություններ, նոթեր, հոււսագրություն

génocide : évidences, notes, mémoires C i l i c i e

Նվիրվում է Արանայի 1909 թ. կոտորածների զոհերի հիշատակին

A. ADOSSIDÈS

ARMÉNIENS

ET

JEUNES-TURCS

LES MASSACRES DE CILICIE

PARIS
P.-V. STOCK, Editeur
155, Rue Saint-Honoré

1910

A. Adossidès

**ARMÉNIENS ET JEUNES-TURCS
LES MASSACRES DE CILICIE**

Traduit du français en arménien par Varoujean Poghosyan

Erevan 2012

Musée-Institut du Génocide arménien

Ա. Աղոսիղես

ԴԱՅԵՐ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՔԵՐ.

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Ֆրանսերենից հայերեն թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը

Երևան 2012

Դայոց գեղաստանության թանգարան - ինսիտուտ

Գիրքը երաշխավորվել է հրատարակման
ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի կողմից

Recommandé à la publication par le conseil scientifique
du Musée-Institut du Génocide arménien de l'Académie nationale des sciences d'Arménie

9(566)

Ա - 20

ՀՏԴ 941 (479. 25)

ԳՄԴ 63. 3 (27)

Ա 206

Աղոստին Ա.

Ա 206 Հայեր և Երիտրուսեր. Կիլիկիայի կոտորածները /Ա. Աղոստին. —

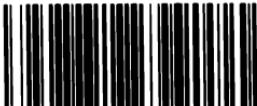
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012.—XX+116 էջ:

A. Adossidès

Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie.— Erevan: Académie nationale des sciences d'Arménie, Musée-Institut du Génocide arménien, 2012.—XX+116 pages.

շարի հայեցակարգ՝ Յ. Ղեմոյան, Է. Ղանեղյան, Յ. Սամուելյան
գրաֆիկական հայեցակարգ՝ Յ. Սամուելյան, Է. Ղանեղյան

ԵՊՐ Գրադարան

SU0223412

ՀՏԴ 941 (479. 25)

ԳՄԴ 63. 3 (27)

236982

ISBN 978-9939-822-21-1

©Académie nationale des sciences d'Arménie, Musée-Institut du Génocide arménien, 2012

ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012

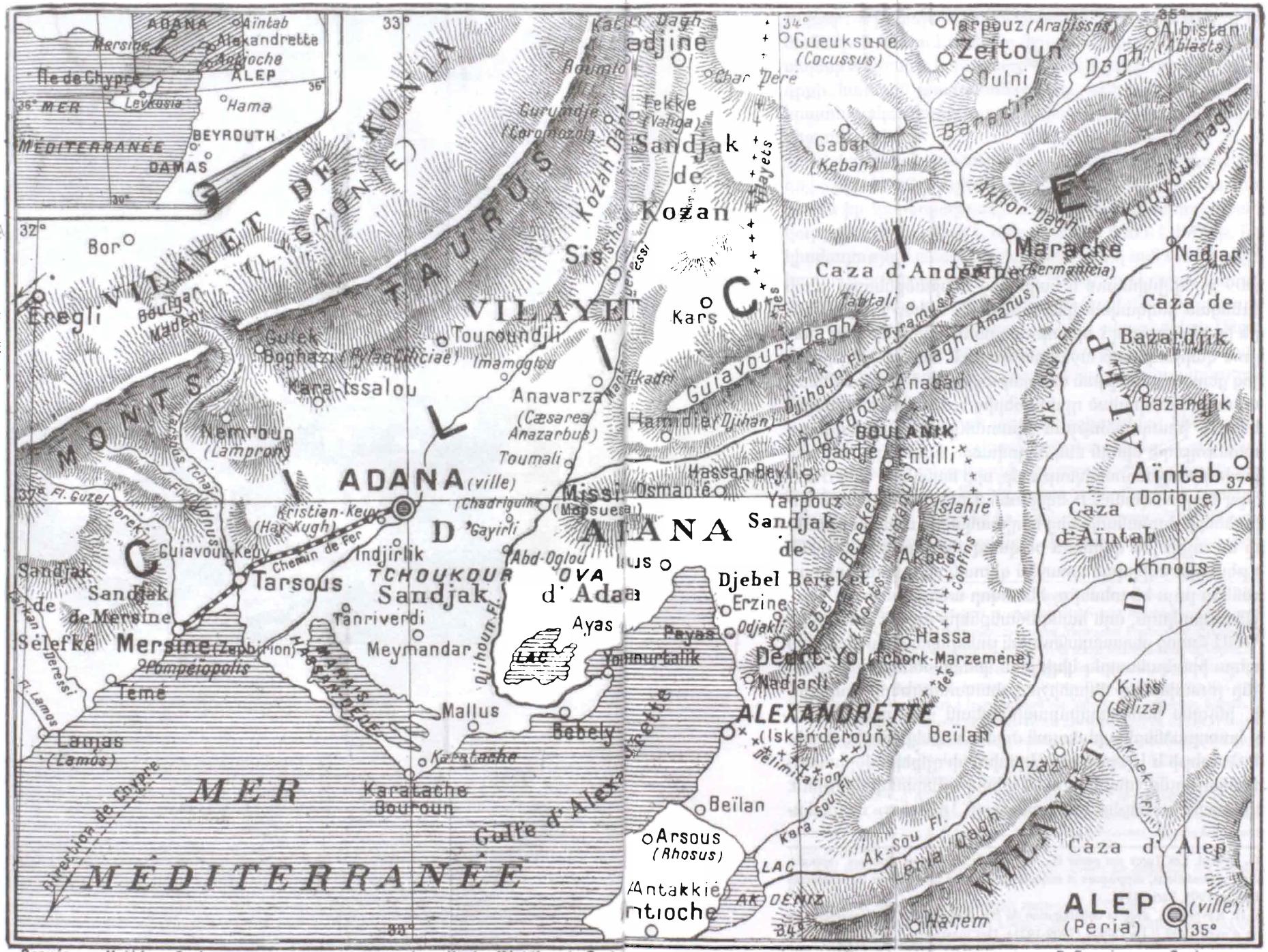
Գասկարին տպարան, Երևան

ՀՀ Հայաստանի Հանրապետություն

2. ADANA - Panorama

CARTE GEOGRAPHIQUE partielle des VILAYETS d'ADANA et d'ALEP

1 909թ. Կիլիկիայում և հարակից տարածքներում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները, որոնք կազմակերպել և իրականացրել է երիտրուրքական վարչակարգը՝ համիդյան վարչակարգի աջակցությամբ և հանցակցությամբ, Հայոց ցեղասպանության գործընթացի (1894-1922) ամենանվազ ուսումնասիրված դրվագներից է: Առ այսօր հրատարակվել է իրադարձության պատմությունն արտացոլող փաստաթղթերի միայն մեկ ժողովածու՝ հայազգի Պետրոս Ազնավորի աշխատասիրությամբ, որը հանդես է եկել Ժորժ Բրեզոնի կեղծանվամբ¹: Ի սկզբանե նշենք, որ կիլիկյան կոտորածների ժամանակակից հեղինակների աշխատությունները ևս աչքի չեն զարնում բազմազանությամբ: Նոյնիսկ այս թեմային նվիրված առաջին գիտական ուսումնասիրությունները լույս են տեսել ոչ հեռավոր անցյալում²:

Անտարակոյս, այս հանգամանքները հաշվի առնելով է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը վերջերս իրականացրել կիլիկյան կոտորածների պատմությունը լուսաբանող վերոհիշյալ փաստաթղթերի ժողովածուի, ինչպես նաև աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունեցող՝ կոտորածների արևմտյան ժամանակակիցներից Ֆերիման Դաքեթի և Ալեքսանդր Ադրսիդեսի գրքերի վերահրատարակությունը, որոնք լույս են տեսել «Ցեղասպանություն. Վկայություններ, նոթեր, հուշագրություն. Կիլիկիա» մատենա-

¹ G. Brézol, *Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909*, Paris, 1911.

² R.H. Kévorkian, avec la collaboration de P.B. Paboudjian, *Les massacres de Cilicie d'avril 1909 // La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français*. Volume préparé par Raymond H. Kévorkian, Paris, 1999 ; Հ. Սիմոնյան, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009; Վ. Պողոսյան, 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության զնահատմամբ, Երևան, 2009:

շարով³: Միևնույն մատենաշարով է հրատարակվում նաև հունական ծագում ունեցող ֆրանսիացի լրագրող Ա. Ադրսիդեսի «Հայեր և երիտրուքեր. Կիլիկիայի կոտորածները» գրքի հայերեն թարգմանությունը, որի բնագրի առաջին հրատարակությունը լույս է ընծայվել կոտորածներից անմիջապես հետո⁴:

Կիլիկիան կոտորածների՝ ֆրանսիացի ժամանակակիցների գրչին պատկանող աշխատությունների թվում⁵, Ա. Ադրսիդեսի գիրքն իր կարևորությամբ ունի առանձնահատուկ նշանակություն և օրինաչափ է, որ այն դեռևս մնում է 1909 թ. կիլիկիահայության բնաշնչմանը վերաբերող այն ամփոփիչ աշխատություններից, որին հղում են Հայոց ցեղասպանության ժամանակակից պատմաբանները⁶: Հավելենք, որ այդ գրքից որոշ հատվածները ընդգրկվել են նաև ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի ջանքերով 1966 թ. լույս ընծայված՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածովի մեջ⁷:

Ա. Ադրսիդեսի գրքի աղբյուրագիտական հենքը տպավորիչ է. հիմնվելով գլխավորապես այլազգի բազմաթիվ ականատեսների հավաստի վկայությունների վրա՝ նա քըննարկում է ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Հայեափ տարածաշրջանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին առընչվող մանրամասները, ջանում վերլուծել դրանց պատճառ-

³ G. Brézol, *Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909*. Préparé à la publication par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2009 ; Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana, in Asia Minor, during April, 1909. Written and compiled in April, 1911, by Ferriman Dukett, Yerevan, 2009; A. Adossidès, Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie. Le texte d'autotypie est préparé à la publication par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2011.

⁴ A. Adossidès, Arméniens et Jeunes-Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910. Սույն գիրքի արևմտահայերեն թարգմանությունը վերջին տպագրվել է նաև Արմենիա, Հայոց և երևանաբար բրդերով: Կիլիկիոյ կոտորածները, ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Էմմա Ազարիկեան, Հայեափ, 2009:

⁵ Les massacres d'Adana et nos missionnaires. Récit de témoins, Lyon, 1909 ; G. Vayssié, Les vêpres ciliciennes // « La Revue » (Ancienne « Revue des revues »), 1er novembre 1909, N 21 ; J. d'Annezay, Au pays des massacres, saignée arménienne de 1909, Paris, 1910.

⁶ Տնի օրինակ՝ R.H. Kévorkian, op. cit.; *idem* : Le génocide des Arméniens, Paris, 2006.

⁷ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Составители М.Г. Нерсисян, Р.Г. Саакян. Под редакцией проф. М.Г. Нерсисяна. Ереван, 1966; Второе, дополненное издание. Ереван, 1982, с. 204-220. Տնի նաև հայերեն թարգմանությունը (Երևան, 1991):

ները և բացահայտել կազմակերպիչներին⁸: Հատ նրա քնորշման՝ «այն, ինչը Ստամբուլում եղակի մեղմությամբ անվանել են Աղանայի խառնակություններ, իրականում ամենահրեշտավոր հանցափորձերից է, որը կարող էր արձանագրված լինել հայկական մարտիրոսության մեջ»⁹:

Ի դեպ, իր ֆրանսիացի ժամանակակիցների թվում Ա. Աղոսիդեսը միակն է, որը հստակորեն փաստում է 1909 թ. կոտորածների զուտ հակահայկական միտվածությունը, մատնանշում, որ Աղանայում և այլուր դրանց հրահանգն առնչվում էր բացառապես հայերին¹⁰, չնայած այն բանին, որ այդ ողբերգության զոհը դարձել էին նաև մի քանի հարյուր հույններ և ասորիներ:

Ինչ վերաբերում է «ատելի ազգության» բնաջնջմանը, Ա. Աղոսիդեսն այս պարագայում նշում է «մարդկային կերպարանքից այլևս զուրկ արարածների», առանձնահատող դժնի վերաբերմունքը տղամարդկանց հանդեպ¹¹, հանգամանք, որը Հայոց ցեղասպանության գործընթացին բնորոշ յուրահատկություններից է¹²:

Զոհերի թվաքանակի առնչությամբ չունենալով դեռևս ստույգ տեղեկություններ, հետինակը թեև այն նվազեցնում է 20000-ի¹³, այդուհանդեռձ, դրան իրավամբ հավելում է նաև նրանց, ովքեր «այդ դժոխքից» փրկվել են հաշմանդամ կամ անաշխատունակ դարձած, ավելի ուշ մահկանացուն կնքել են վերքերից կամ սովոր ու տարածված համաճարակնե-

⁸ Նշենք, որ Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ Ա. Աղոսիդեսի ցուցաբերած անքարույց հետաքրքրության մասին է վկայում դժուս 1901 թ., Դորիս Կիոնջանվամբ, նրա իրաւարական՝ Արդու Համիդի կենացքությունը (G. Dorys, Abdül-Hamid intime, Paris, 1901 ; 2nd éd. 1903): Այդ մասին տե՛ս Վ. Պողոսյան, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբը), Երևան, 2011, էջ 131:

⁹ Ա. Աղոսիդես, Հայեր և երիտրուլիդը. Կիյելիայի կոտորածներ, էջ 1: Այսուն և այսուհետև՝ հյումներն ըստ սույն հրատարակության:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 25:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 24, 25:

¹² *Start again at Ararat. By Mabel Evelyn Elliot, New York-Chicago-London and Edinburgh, [1924], p. 104; G. Horton, The Blight of Asia. An account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna, Indianapolis-Kansas City-New York, 1953, p. 131.*

¹³ Ա. Աղոսիդես, նշվ. աշխ., էջ 65: Նշենք, որ զոհերի թվաքանակի շուրջ պատմարանները հայտնել են իրարամնը կարծիքներ: Նրանցից ոմանք, օրինակ, զունում են, որ հայերը տվել են շուրջ 25000 զոհ (տե՛ս V. Dadrian, Histoire du génocide arménien. Conflicts nationaux des Balkans au Caucase, Paris, 1996, p. 305 ; R.H. Kévorkian, Le génocide des Arméniens, p. 100): Փոխարենը, ըստ ակադեմիկոս

րից, ինչպես նաև բռնի իւլամացած կանանց և երեխաներին, առևանգված երիտասարդ աղջիկներին¹⁴:

Նշենք Ա. Աղոսիդեսի մոտեցման մեկ այլ արժանիք ևս, այն է՝ Աղանայում և ամբողջ տարածաշրջանում հայ ժողովրդի կրած նյութական վճասների քննարկումը, առավել ևս, որ սկզբնադրյուրների բացակայության պատճառով այս հիմնահարցը Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ խիստ նվազ ուսումնասիրված հիմնախնդիրներից է: Նա մատնանշում է ոչ միայն տների, դպրոցների, եկեղեցիների ավերումը, այլև ամայացված դաշտերը, գողացված գյուղատնտեսական մեքենաները, անատունները, այլրանքները, շարժական գույքը¹⁵: Հավանաբար, այս առնչությամբ չունենալով մանրամասն տվյալներ՝ նա բավարարվում է սուկ փաստերի արձանագրմամբ, առանց հատակեցնելու այս կարևոր հարցին առնչվող մանրամասները:

Այժմ համառոտ անդրադառնանք 1909 թ. կոտորածների պատճառներին առնչվող Ա. Աղոսիդեսի մեկնաբանություններին: Հարկ է նկատել, որ նրա տեղեկություններն այն ամենի շուրջ ինչը տեղի է ունեցել Օսմանյան կայսրությունում 1908 թ. երիտրուքական հեղափոխությանը հաջորդած ժամանակաշրջանում, ամբողջական չեն եղել, ինչն անվերապահորեն արտացոլվել է նրա՝ երբեմն հակասություններով լի շարադրանքում: Ա. Աղոսիդեսը, ինչպես նաև անկախ ազգային պատկանելությունից՝ նրա ժամանակակիցներից շատերը, դեռևս ի վիճակի չի եղել ամբողջությամբ կողմնորոշվելու կիրավան կոտորածների ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունն ալեկոծած բարդ քաղաքական խմորումներում: Արդյունքում, նրա մտորումներում հաճախ դժվար է զանազանել կոտորածների բուն պատճառները դրանց շարժադրներից, ինչպես նաև կողմնորոշվել, թե ովքե՞ն են եղել 1909 թ. կոտորածների կազմակերպիչները:

Պատճառների թվում Ա. Աղոսիդեսն իրավամբ մատնանշում է Կիլիկիայում բնակվող քրիստոնյաների բարգավաճ կացությունը, տարրեր վիլայեթներից մեծ թվով հայերի հոսքը դեպի այս տարածաշրջան և նրանց կենտրոնացումն

Հ. Սիմոնյանի հաշվարկների՝ կոտորածների գրի դարձել են շուրջ 40000 հայեր. տնն Հ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 206:

¹⁴ Ա. Աղոսիդես, նշվ. աշխ., էջ 65-67:

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 69:

այդտեղ: Բացի այդ, նա մեծ նշանակություն է հատկացնում քուրքերի մոտ արմատացած՝ հայերի ունեցվածքի կողոպուտին: Թեև նա, անկասկած, իրավամբ հավաստում է, որ քրիստոնյաների ունեցվածքի թալանը, որը մշտապես խիստ բնորոշ է եղել օսմանյան ցեղասպան հասարակությանը, օժանդակել է 1909 թ. կոստորածների սանձազերծմանը, այդուհանդերձ, այս առնությամբ տուրք է տալիս ակրնհայտ ծայրահեղ դատողությունների և գտնում, որ գորությունը հաճախ եղել է կոտորածի «միակ շարժառիթը»¹⁶:

Կիլիկյան կոտորածների պատճառների քննարկման հենքի վրա հաջորդ հիմնախնդիրը, որին մանրամասնորեն անդրադառնում է Ա. Աղոսիդեսը, 1908 թ. վերահստափած՝ 1876 թ. օսմանյան սահմանադրությամբ՝ մահմեդականների և քրիստոնյանների իրավունքների միջև հավասարության հնարավոր հաստատման, մասնավորապես հայերին գենք կրելու արտոնության ընձեռնման հետևանքով առաջ եկած գերլարվածությունն է¹⁷: Այս առիթով նա իրավամբ նշում է. «Կիլիկիահայերը շտապեցին օգտվել այն իրավունքներից, որոնք տեսականորեն նրանց էր շնորհում նոր վարչակարգը (Երիտրուրքերի – Վ. Դ.)»¹⁸: Ամենաին շառարկելով հեղինակի այս հետևողաբար նշենք, այդուհանդերձ, որ մեր համոզմամբ, այդ հանգամանքը կարելի է դասել միայն 1909 թ. կոտորածների դրդապատճառների, այլ ոչ թե հիմնական նախադրյալների թվում:

Այս պայմաններում օրինաշափ է, որ մեծ նշանակություն հատկացնելով քրիստոնյանների հանդեպ մահմեդականների տածած ատելությանը՝ կիլիկիահայության կոտորածներն Ա. Աղոսիդեսը, ի վերջո, պատճառարանում է քուրքերի մոտ արմատացած՝ քրիստոնյանների վրա իշխելու մտայնությամբ, ըստ որի՝ հարկ է, որ քուրքերը լինեն «արտոնյալ ժողովուրդ»: Սահմանադրական վարչակարգի օրոք իսլամի՝ քրիստոնեությանը ստորադաս դատնալու հնարավորության անցանկալի հեռանկարը շրջանցելու անհրաժեշտությամբ է նա մեկնաբանում Կիլիկիայում հայերի բնածննման գործընթացի առանձնահատուկ սաստկությունը և գոհերի մեծ քանակը՝ համեմատաբար սահմանափակ տարածքում¹⁹: «Անկասկած, վրա չի հասել այն ժամանակը..., երբ թուրքիայում քրիստոնյայի իրավունքը հավասարա-

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 8:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 8-10:

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 9:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 62:

կղոի մահմեղականի շահի հետ», – Եզրակացնում է նա²⁰: Թեև հարկը չկա շրջանցել այս անառարկելի իրողության նշանակությունը, սակայն կիլիկյան կոտորածների պարագայում, մեզ թվում է, որ այն նպատակահարմար է ընդգրկել սուկ երկրորդական հանգամանքների շարքում: Ուստի, նման եզրակացությամբ, կամա թե ակամա, հեղինակը բացառում է կիլիկիահայության բնաջնջման իրականացումը նախօրոք մշակված պետական քաղաքականության մակարդակով՝ առաջնային նշանակությունը տալով կրոնական հակամարտությամբ պայմանավորված հոգեբանական գործոնին:

Ինչպես և կոտորածների պատճառների վերլուծության հարցում, միանշանակ չէ Ա. Ադրսիդեսի դիրքորոշումը նաև իրադարձության կանխամտածվածության բացահայտման խնդրում, որը ցեղասպանության՝ իրը երևույթի հիմնական բաղադրիչներից է: Նա բազմից փաստում է թե կոտորածների կանխամտածվածությունը և թե օսմանյան կենտրոնական և տեղական իշխանությունների քողարկությունն ու նրանց դեկավար դերը տարածաշրջանում կոտորածները նախապատրաստելու և իրականացնելու ընթացքում: Հեղինակը մերկացնում է հատկապես տարածաշրջանում՝ իրենց ենթակայության ներքո գտնվող պաշտոնյաներին՝ մահմեղականներին պաշտպանելու շինձու պատրվակի տակ հայերի ոչընչացմանն առնչվող հրահանգներ ուղարկող Կիլիկիայի կուսակալ՝ Զևադ բեյի և օսմանյան տեղական այլ դեկավար գործիչների գործեկամիջոցների իրական դիմագիծը, փաստում մահմեղական խաժամութին գենքի ու զինամթերքի տրամադրումը, թուրքական ոստիկանության հանցակցությունը և այլն: Զնայած այս հավաստումներին, նա այնուամենայնիվ ձեռնպահ է մնում կոտորածներին առնչվող խիստ էական հանգամանքներից մենքի շուրջ իր որոշակի կարծիքը հայտնելուց, արդյոք դրանք կանխամտածված և նախօրոք կազմակերպված էին: Նշելով այս առիթով հայերի և թուրքերի իրարամերժ կարծիքները, Ա. Ադրսիդեսը գերադասում է այս հարցը թողնել «օդում կախված», քանզի կոտորածների սանձագերծման համար վերստին էական է համարում սոսկ «կայծի» բոնկումը²¹:

Այս հետևությունը բացահայտորեն հակասում է Ա. Ադր-

²⁰ Նոյն տեղում, էջ 92:

²¹ Նոյն տեղում, էջ 13:

սիդեսի մեկ այլ, մեր կողմից ընդունելի եզրահանգմանը: Համեմատելով 1909 թ. Ադանայում տեղի ունեցած կոտորածները 1890-ական թվականների Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի հետ, նա շեշտում է դրանց իրականացումը, ինչպես և նախորդ ժամանակաշրջանում, կանխամտածվածության հիման վրա: «Ադանայում նկատելի է եղել միևնույն կանխամտածվածությունը. այստեղ ևս ամեն ինչ նախապատրաստվել և իրականացվել է ըստ հրահանգի», – ընդգծում է նա²²: Այդուհանդերձ, ի վիճակի չիննելով ամբողջությամբ հաղթահարել 1909 թ. կոտորածների մեկնաբանության հարցում իր որդեգրած՝ քրիստոնյանների նկատմամբ մահմեղականների մոտ արմատացած ատելությանն առաջնային նշանակություն տվյալ հայեցակարգի սահմանափակածությունը՝ նա կրկին նախապատվությունը տալիս է մահմեղականների մոլեոնանդության հանգամանքին²³: Ավելացնելու համար է, որ դիտավորության հիման վրա հայկական կրտորածների իրականացումը, Ա. Աղոսիդեսն, ըստ էության, ըմբռնում է խիստ սահմանափակ կտրվածքով: Արդյունքում, հեղինակի մեկնաբանությունները վկայում են նրա մոտ կիյլկյան կոտորածների հարցում օսմանյան իշխանությունների կանխամտածվածության շուրջ դեռևս համապարփակ պատկերացումների բացակայության մասին:

Օսմանյան տարբեր՝ համբյան և երիտրուքական վարչակարգերի, 1909 թ. Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածների խնդրում կրած պատասխանատվության հարցի շուրջ ևս հեղինակը, ինչպես և նրա ժամանակակիցների գերակռող մասը, չի ունեցել հստակ դիրքորոշում: Տարբեր առիթներով մանրամասն անդրադառնալով այս կարևոր խնդրին՝ Ա. Աղոսիդէսը հայտնում է իրարամերժ կարծիքներ: Ենթելով կոտորածների մեկնարանության իր հայեցակարգից՝ նա դրանց իրականացման խնդրում վերստին առանձնացնում է մոլեսան կատարածուների դերակատարությունը. «Անկախ այն բանից, թե Կիլիկիայի կոտորածն Արդու Համբյն է ոգեշնչել, թե ոչ, այն եղել է Աղանայի թուրքական տարրի գործը և հետափիմական շարժում, որը թե՛ ծագմամբ և թե՛ միտումներով խստ բնորոշ է Ասիական Թուրքիայում տիրող տրամադրվածություններին»²⁴:

Առաջին հայացքից՝ հեղինակը խուսափում է հայկա-
կան կոտորածների պատասխանատվությունը բացահայ-

²² Նույն տեղում, էջ 62:

²³ Նույն տեղում:

24 Եռոյն տեղում, էջ 2:

տորեն երիտթուրքական վարչակարգի կամ սուլթանի վրա բարդելուց, քանզի «տիրապետող ցեղի» և «հպատակ ցեղերի»՝ քրիստոնյաների ժողովուրդների հակամարտությունը դիտում է իրեն հաշության եզրեր չունեցող իրողություն։ Նա գտնում է, որ սահմանադրական դարաշջանն ի վիճակի չի եղել այն հաղթահարելու, ուստի և կիյլիկիահայության բնաջնջումը մնենարանում է երկու ժողովուրդների փոխհարաբերություններին բնորոշ հակամարտությամբ, որը նոր վարչակարգի օրոր ևս կարող էր միանգամայն հնարավոր լինել, ուստի և Օսմանյան կայսրությունում նոյնքան անպատճելիորեն իրականացվել է սահմանադրության հոչակումից հետո²⁵։

Այնուամենայնիվ, առավել հետաքրքիր են երիտթուրքերի պատասխանատվության բացահայտմանն առնչվող Ա. Աղոսիդեսի որոշ դիտարկումներ։ Նա ընդունում է, որ 1908 թ. աշնանից ի վեր, Կիյլիկիայում նկատվել է «հակամարկական շարժում» և իրավամբ նշում, որ կիյլիկիահայերի դեկավարների՝ թե Զևադ թեյին և թե, մասնավորապես ներքին գործերի նախարարին հղած բողոքները որևէ արդյունքի չեն հանգեցրել, քանզի Կոստանդնուպոլիսում այդ նախազգուշացումները հաշվի չեն առվել²⁶։ Այլ կերպ ասած, հեղինակն այս պարագայում անողուակիորեն ընդունում է երիտթուրքերի որոշ պարագլուխների իրազեկությունը նախապատրաստվող կոտորածներին և նրանց չկամությունն իրավիճակը շտկելու, հետևաբար՝ կոտորածները կանխարգելելու հարցում։

Ա. Աղոսիդեսը տեղյակ է նաև 1909 թ. սուլթանական հեղաշրջման ճշշմանը հաջորդած ժամանակահատվածում երիտթուրքերի նախապատրաստական գործողություններին, որոնց ընթացքում նրանք ձերբակալել են մարտունակ հայերին, հայ բնակիչներից առգրավել գենքերը, իսկ մահմեդականներին թե զենք և թե զինամթերք հատկացրել։ «Կարճ ասած՝ ամեն ինչ նախատեսեցին և նախապատրաստեցին, որպեսզի այս անգամ գործողությանը ձեռնամուխ լինեին արագ, արմատական և անվրեայ»²⁷։

Շատ ավելի դիպուկ է երիտթուրքերի՝ հայկական կոտո-

²⁵ Նոյն տեղում, էջ 3։

²⁶ Նոյն տեղում, էջ 11։ Այս մասին մանրամասն տնը Ե. Թ. Թոքոսյան, Կիյլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երևան, 1987, էջ 28-29։

²⁷ Ա. Աղոսիդես, նշվ. աշխ., էջ 33։

բածների իրականացման խնդրում ունեցած դերին տված նրա մեկ այլ գնահատական. «Ճակատագրի անըմքոնելի հեղճանքով հենց այս վարչակարգը, որից նրանք (հայերը – Վ. Պ.) ակնկալում էին փրկություն,... դարձավ Կիլիկիայում և Կոյելսիրիայում ինն ամիս առաջ տեղի ունեցած *սարսափելի ողբերգության* թե՛ պարճառը և թե՛ առիթը (ընդգծումը մերն է – Վ. Պ.)»²⁸:

Սակայն Ա. Աղոսիդեսի շարադրանքում հանդիպում ենք այս իրատեսական մեկնարանությանն անհարիր դատողությունների ևս, որոնք վկայում են կոտորածների պատասխանատվությունը բացառապես համիլյան վարչակարգի վրա բարդելու միտումի մասին: Մի առիթով նա նշում է. «Առանց համիլյան հետադիմական հեղաշրջնան նկատմամբ երիտքուրքերի տարած հաղթանակի՝ կասկած իսկ չի կարող լինել, որ կոտորածը կտարածվեր ամբողջ Անատոլիայում»²⁹: Առարկելի է նաև նրա մեկ այլ եզրակացություն. «Կիլիկիայի հոլոքոստն», անտարակույս, երիտքուրքերի գործը չէ: Այս հրեշավոր հանցափորձի պատասխանատվությունն ամբողջությամբ բարդվում է համիլյան հետադիմական վարչակարգի վրա»³⁰: Նման եզրահանճումներով նա երիտքուրքերին, փաստորեն, գերծ է պահում կիլիկիահայության կոտորածներում ունեցած նվազագույն պատասխանատվությունից, իսկ փոխարենը նրանց հանդիմանում սոսկ՝ ջարդերից հետո հայերին անհրաժեշտ փոխհատուցումներ չհաս - կացնելու համար³¹: Առավել ևս հեղինակի նախորդ դիտողությունների ետնախորդի վրա, կարող է տարօրինակ թվալ, որ նա հանգում է թե՛ իրականությանը և թե՛ իր իսկ հավաստումներին հակասող նման եզրակացության: Այդուհանդերձ, ավելորդ չէ մեկնարանել, որ նա, հավանաբար, դեռևս լիարժեք պատկերացումներ չի ունեցել 1908 թ. հեղափոխությունից հետո կայսրության դեկավարման հարցում երիտքուրքերի ունեցած վճռորոշ դերակատարության մասին: Այս հանգամանքը եղել է յուրօրինակ «աքիլլեսյան գար-

²⁸ Նոյն տեղում, էջ 5:

* «Հոլոքոստ» բառեզրը բազմից օգտագործվել է տարբեր ժողովուրդների բնաշնօման գործնարացմանը, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանությունը բնորոշելու համար: Բայի ծագման և զորածության մասին մանրամասն տես I.W. Charny, en collaboration avec R.P. Adalian et S.L. Jacobs, *Holocauste et Shoah : le sens des mots*. – Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides. Sous la direction de Israel Charny, Toulouse, 2001, p. 76-79:

²⁹ Ա. Աղոսիդես, նշվ. աշխ., էջ 60:

³⁰ Նոյն տեղում, էջ 90:

³¹ Նոյն տեղում:

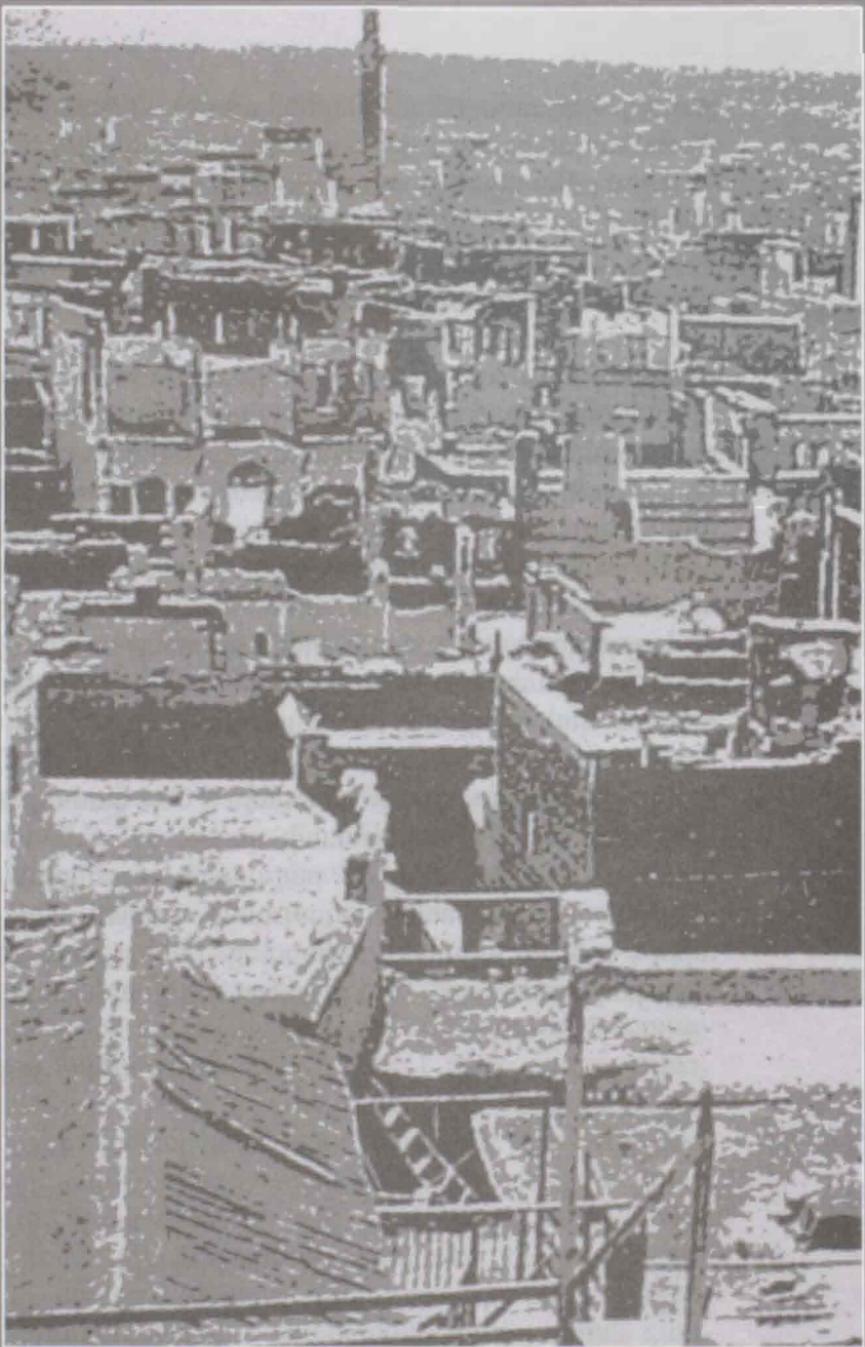
շապար» կոտորածների մեկնաբանության հարցում բոլոր ժամանակակիցների, այդ թվում Ա. Աղոսիդեսի համար:

Նրա քննարկած շատ այլ կարևոր հիմնախնդիրներ արդիական հնչեղություն ունեն: Նշենք որանցից՝ հայերի կարծեցյալ ապստամբության վարկածի հերքումը, օսմանյան զորքերի՝ կոտորածներին ունեցած մասնակցության, օսմանյան տարրեր դեկավար գործիչների՝ հայերին ցուցաբերած օգնության փաստումը, տարրեր վայրերում հայերի ինքնապաշտպանության արժևորումը, Եվրոպական երկրների կառավարական շրջանակների անտարրեր դիրքորոշման մեկնաբանումը, ինչպես նաև՝ անգլիացի և ֆրանսիացի որոշ դիվանագետների հերոսական վարքագծի արձանագրումը, որոնք ջանացել են իրենց հնարավորությունների սահմաններում փրկել հայերից շատերին:

Եզրափակելուց առաջ կրկին փաստենք Ա. Աղոսիդեսի՝ 1909 թ. կոտորածների առաջին հետազոտողներից մեկի, անառարկելի ներդրումը իրադարձության պատմության համակողմանի ուսումնասիրության ասպարեզում, ինչն իրավասու չենք մոռացնության մատնել: Մենք կատարելապես համամիտ ենք Ա. Մանդելշտամի՝ դեռևս 1917 թ. նրան տված հետևյալ հակիրճ, սակայն ընդգրկուն գնահատականին. «1909 թ. կոտորածների առնչությամբ պ[արոն] Աղոսիդեսն արել է այն, ինչ պ[արոն] Լեփսիուսը՝ 1895 թ. ապանությունների, իսկ լորդ Բրայալ՝ 1915 թ. կոտորածի կապակցությամբ»³²:

Վարուժան Պողոսյան

³²Տե՛ս A. Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman, Lausanne-Paris, 1917, p. 203.

ԴԱՎԻԴ ՄԱԿԱՐՅԱՆ, Առեւտ, կոմպոզիտոր, դրամատուրգ, լրագրող, հասարակական գործիչ, պատմաբան

ՆԱԽՈՎԱՆ ՏԱՐԱՆ ԱՐԱՄԱՆ ԿՈՎՈՎԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Վերջին ապրիլ ամսին՝ ճիշտ այն պահին, երբ Կոստանդնուպոլսում Երիտասարդ Թուրքիայի և ճգնաժամ ապրող համբյան ինքնակալության միջև վճռորոշ պայքար էր ծավալվում, ինչը հանգեցրեց Աբդուլ Համիդի զահընկեցությանը, Արևմտյան Ասիայի ամենագեղեցիկ տարածաշրջաններից մեկում՝ Կիլիկիայում, տեղի էր ունենում սարսափելի կոստրած: Մի քանի օրում այն հողը, որի ամենավաղեմի սեփականատերը հայն է և որտեղ բերքն առատ էր, տիրում էր լիություն՝ վերածվեց վշտի և մահվան երկրի: Ըստ զոհերի թվաքանակի, թշվառությունների ու տառապանքների միահյուսման՝ այս աղետը հիշեցնում է ավելի շուտ բնության անգութ հարկած, տիեզերական ուժերի պայթյուն, երկրի ցնցում կամ երարխի ժայթքում, քան մարդու արած: Չնայած մեծահոգի բարեգործների օգնությանը՝ կան 20000 մահկանացուն կնքածներ, բազմաթիվ թալանված քաղաքներ, համայն գյուղեր, որոնց մասին միայն հուշեր են պահպանվել, անմյացված դաշտեր, մոխրակույտի վերածված անձայրածիր ազարակներ, իսկ այդ փլատակների միջև մի ժողովրդի մնացորդներն են՝ անապաստան հազարավոր այրիներ ու որբեր, ամհամար անտուն արարածներ, սովոր թափառաշրջիկներ, որոնց հետապնդում են հիվանդությունները և մահը: Բայց ահա, վրա է հասնում մի նոր աղետի լուրը. դուրս գալով իր հունից՝ Սիհունը ողողել է Արանան, կլանելով հարթավայրի հացահատիկային կուլտուրաները: Սովոր սարսափելի է, երկիրն ավերված: Երկար ժամանակ կպահանջվի, որպեսզի այն վերականգնվի կամ ավելի ստույգ՝ կյանքն այնտեղ վերստին ծնունդ առնի:

Այն, ինչը Ստամբուլում եղակի մեղմությամբ անվանել են Ադանա - ի խառնակություններ, իրականում ամենահրեշավոր հանցափորձերից է, որը կարող էր արձանագրված լինել հայկական մարտիրոսության մեջ: Լորերն աստիճանաբար հատակեցվել են. վկայություններն ի մի են բերված, ճշմարտությունը բացահայտված է: Մամուլ մեզ բավականաշափ չէր իրազեկել: Ճիշտ է, արևմտյան հասարակությունը

գրեթե չի հետաքրքրվում այն ամենով, ինչ տեղի է ունենում հեռավոր Հայաստանում: Նրան բաժին հասած դժբախտությունների պատճառած հուզմունքը հոգնեցնում է անգամ կարեկցողներն: Ինչ վերաբերում է պետական քարտուղարություններին, ապա հայտնի է, որ նրանք համաձայնության են հանգում այն հարցերում, որոնք չեն հակասում կամ սպառնում նրանց կողմից հովանավորվող ֆինանսիստների շահերին և որդեգրել են հայերին սրախողիսող անելու հնարավորություն ընձեռող մեջ՝ դիրքորոշում: Անկասկած, դրանով է պայմանավորված Աղանայի ողբերգության՝ Եվրոպայում գրեթե աննկատ մնալու պատճառը: Պատճառներից էր նաև այն, որ դա համընկավ Կոստանդնուպոլիսի իրադարձություններին, որոնք մի քանի շաբաթ շարունակ դարձան միջազգային մտահոգությունների առանձնահատուկ առարկան: իրոք, ապրիլի 13-ին Կոստանդնուպոլիսում իրականացվում էր համբյան հետադիմական հեղաշրջումը, իսկ 14-ին՝ Աղանայի նահանգում կոտրում էին:

Նախ և առաջ դեպքերի համընկնումը կարծել տվեց, թե Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպվել և իրականացվել են Արդուլ Համբյի հրամանով: Ունանց կարծիքով, ի դեմս դրանց կարելի կիներ տեսնել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի դեմ՝ նրա նյութած շարժումից ուշադրությունը շեղելու միջոց, իսկ այլոց կարծիքով՝ նոր գաղափարների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մահմեդական զանգվածների մոլեսանդրության զարթոնքի միջոցով երիտթուրքերի իշխանությունը վարկարենկելու և իր իշխանությունը վերահաստատելու հնարավորություն: Անձի անցյալն արդարացնում էր այս բոլոր ենթադրությունները: Մինչեւ ոչ ոք չկարողացավ ներկայացնել Կիլիկիայի խնդրին առնչվող նրա մեղակցության որևէ ապացույց: Բազմիցս քննարկվել է նաև ապրիլի 13-ից քիչ առաջ օսմանյան նահանգներում շրջող Ելլոզի խորհրդավոր գործակալների հարցը, որոնք ունեին նշանակալից ֆինանսական միջոցներ և հրահանգ, որը պետք է տարածվեր համայն Փոքր Ասիայում. այս հարցը, սակայն, չպարզաբանվեց, եթե իհարկե, սահմանադրական կառավարությունը չուներ՝ նվազագույնը կանխամտածված ծևով, ճշմարտությունը կոծկելու կանխակալ մոտեցում: Ձերբագատելով Արդուլ Համբյին պատասխանատվությունից, որպեսզի կոտորածը վերագրի հայերի կարծեցյալ հեղափոխական մեքնայություններով հրահրված՝ մահմեդականների մոլեսանդրության ժայթքումին, նա մեկ հարվածով մեղմացնում էր Աղանայի օսմանյան իշխանությունների պատասխանատվությունը և այդ կերպ իրեն զերծ պահում մեղակորներին խստորեն պատժելու հոգսից: Ամեն դեպքում, անկախ այն բանից, թե Կիլիկիայի կոտորածն Արդուլ Համբյն է ոգեշնչել, թե ոչ, այն եղել է Աղանայի թուրքական տարրի գործը և հետադիմական շարժում, որը թե ծագմամբ և թե միտումներով խիստ բնորոշ է Ասիական թուրքիայում տիրող տրամադրվածություններին:

Այստեղ մեր առջև համնում է այն հարցերից մեկը, երբ կրկին ի հայտ է գալիս թուրք ցեղի, ըստ գործածումից դուրս չեկած արտահայտություններից մեկի՝ «տիրապետող ցեղի», թշնամանքը «հպատակ ցեղերից» մեկի՝ կայսրության քրիստոնյաների հանդեպ: Սահմանադրական դարաշրջանի հոչակումը չէր կարող, իհարկե, բավարար լինել այդ թշնամանքը վերացնելու համար: Չնայած Կոստանդնուպոլիսում խորհրդարանը սկսեց իր աշխատանքը՝ օսմանյան հեղափոխությունը չի բարձանացվեց: Հեղափոխություն կամ բարեշրջում երիտքութերը դեռևս շատ բան պետք է անեն քաղաքական և սոցիալական փոխակերպությունն իրականացնելու համար, որի սկզբունքներն իրենք են ի ցույց դրել, եթե իհարկե այդ փոխակերպությունը հնարավոր լինի: Ազատական վարդապետությունները մահմեդական զանգվածների վրա ազդեցություն չունեցան, ինչն ակնհայտ է, որ չի կարող զարմանք հարուցել: Ասիայի թուրքը չընդունեց այս նոր վարչակարգը, նա ենթարկվեց դրան, նույնիսկ դրա նկատմամբ ակնքախորեն թշնամարար է տրամադրված: Նա բնազդարար վանում է ցանկացած բարենորդում, հատկապես, երբ այն կրում է օտարի դրոշմ և միտում ունի իրեն նույնացնելու քրիստոնյայի հետ: Այս հանգամանքներով է մեկ անգամ ևս բացատրվում այն իրողությունը, որ հայերի կոտորածը կարող էր հնարավոր լինել նոր վարչակարգի օրոք և որ Թուրքիայում այն կարող էր սահմանադրության հաստատումից հետո նույնքան անպատճ մնալ, որքան և նախքան այդ:

1895-1896 թթ. մեծ կոտորածներին հաջորդեց անդորրի մի ժամանակաշրջան. կատարյալ հարաբերական անդորրի, քանի որ Անատոլիայի նահանգներում, ուր ամենուրեք հայի հարևանը քուրդն է կամ թուրքը, քողարկված կամ վայրագ հալածանքը երբեք չի դադարել: Բացառությամբ Կիլիկիայի, որտեղ հայ ազգությունը, որը չնայած որոշ չափով ապահովված էր, այդուհանդերձ՝ դատապարտված պարբերական հարձակումների, բաշիրողուկների ասպատակություններին, նահանգներում պատուիաս դարձած պաշտոնյաների, բեյերի, աղաների՝ այդ յուրօրինակ բոնակալների կեղեքումներին, նվազում էր և դառնում ընջազորվէ: Երբ հոչակվեց սահմանադրությունը, Թուրքիայում հայերի վիճակը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ անկայուն: Ուստի նոր դարաշրջանը նրանք ընդունեցին անսահման խանդավառությամբ, որից ակնկալում էին իրենց ազատագրումը:

Թուրքական «հեղափոխությանը» հաջորդած օրերին այդ անսպասելի իրադարձությունը փառարանող տոների, Կոստանդնուպոլիսում, Զմյունիայում և Անատոլիայի մի շարք կենտրոններում տեղի ունեցած ցույցերի ժամանակ թուրքերն ու հայերն առանձնահատուկ սրտակցությամբ,

թյամբ եղբայրացան: Նույնիսկ չսված բաներ տեղի ունեցան: Տեսնողներ եղան, թե հայ քահանաներն ու մահմեդական «փաթթուցավորները՝ մոլլաներն ու հոջաները, ինչպես են ողագործվել և հաշտություն խորհրդանշող համբույր փոխանակել: Եկեղեցիներում բուրք հուսորները խարազանեցին համիլյան վարչակարգի արարքները: Գերեզմանաւոներում հավաքված մահմեդական ամբոխներն աղոքեցին մեծ կոտորածների զոհերի համար: Հայերն իրենց հերթին դամբանական ծեսեր մատուցեցին ազատության համար նահատակված երիտթուրքերի հիշատակին: Թե՛ առաջինները և թե՛ երկրորդները հաշտված, համաձայնության միևնույն գաղափարի շուրջ համախմբված և ազատության միևնույն ցանկործյամբ տոգորված, միմյանց անվանում էին նոյն հայրենիքի զավակներ և արդեն խորհում դժվարին աշխատանքը համատեղ իրականացնելու մասին, որին կոչում էր վերածննդի գործը:

Հայկական կոմիտեները, որոնք ազգի մտածող ու մարտնչող վերնախավն են, նոյնիսկ նախքան այս դարաշրջանն ազատական Թուրքիայի հանդեպ իրենց անկեղծության և նվիրվածության մասին երաշխիքներ էին տվել: Երիտթուրքերի հաղթանակից քանի ամիս առաջ՝ 1907 թ. դեկտեմբերին, երբ այդ ժամանակ անհայտ, միջոցներից զուրկ և իր արագ հաջողությունը կանխատեսելուց քավական հեռու «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն համիլյան վարչակարգի դեմ գործողության ծրագրի հաստատման համար Փարիզում խորհրդաժողով էր գումարել, Օսմանյան կայսրության տարրեր ազգությունների՝ հրավիրված բոլոր ներկայացուցիչներից միայն Հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամներն արձագանքեցին այդ կոչին: Երկու խմբերը չհապաղեցին համաձայնության հանգել և պայմանագիր կնքել: Իրենց համերաշխությունը հայտնելով երիտթուրքերին՝ հայերը, բնականաբար, ձգտում էին գործել իրենց հայրենակից ների փրկության համար: Այդուհանդերձ, հետո լինելով անջատողական ձգտումներից, նրանք առաջարկում էին իրենց օգնությունը մի նախաձեռնության, որը միտված էր Թուրքիայի վերածնուքյանն այնպիսի մի կառավարության հաստատման միջոցով, որը տեղում կապահովեր արդարության և իրավունքի վրա հիմնված խաղաղություն:

Այն է՝ մահմեդական կամ ոչ մահմեդական տարրեր և բազմազան բոլոր այն ժողովուրդների թվում, որոնցից բաղկացած է ընդարձակ կայսրությունը, թուրքերից հետո Թուրքիայի հետ առավել կապված են հայերը, որոնք ուղղակիորեն շահագրգովված են նրա պահպանությամբ: Իրենք իսկ՝ բանաստեղծները, հայրենասերները, հեղափոխականները, որոնք նախկինում մտահղացել էին Հայաստանի քաջավորության վերականգնման երազանքը, հրաժարվել են այդ ազնվարար պատրանքից: Ինչպես է կարելի միավորել Պարսկաստանում, Թուրքիայում և Ռուսաստանում ցրված այդ էթնիկ ընտանիքի անդամներին: Ամենուրեք խառնված տարասեռ բնակչությանը, որնէ

տեղ չունենալով բավարար հիմք, որը հնարավորություն կընձեռեր հաջողության ակնկալիքով գործադրել այդ բեկորների հավաքագրը-մանն ուղղված ջանքերը, ի տարբերություն Օսմանյան կայսրության այլ ժողովուրդների՝ չունենալով ազատագրված եղբայրներ և ազատ հայրենիքի գեր մեկ անկյուն, որը կարողանար լինել ծգողական կենտրոն, իրենց համար ամենաաղետալի պահին գերադասելով, ըստ էության, նույնիսկ բուրքական բռնակալության չարիքները՝ Կովկասի իրենց հայրենակիցների ազգային գրյությանը սպասնացող ուսականացման քողարկված համակարգից, օսմանյան հայերը հակված էին, անշուշտ, սատարելու երիտթուրբերի կառավարությանը:

Ի թիվս այլոց, այն նրանց ևս կընձեռեր ազատություն, կերաշխավորեր նվազագույնը կյանքի իրավունք և կամոքեր նրանց կացությունը:

Ճակատագրի անըմբոնելի հեզնանքով հենց այս վարչակարգը, որից նրանք ակնկալում էին փրկություն, ինչպես հետո կտեսնենք, դարձավ Կիլիկիայում և Կոյելսիրիայում ինն ամիս առաջ տեղի ունեցած սարսափելի ողբերգության թե՛ պատճառը և թե՛ առիթը:

Աղետը վճառ է պատճառել միայն Կոյելսիրիայի հյուսիսային մասին և որոշակի վայրերի, ինչպիսիք են Անտիոքը, Ջենարը, Բեյլանը, Քըրըկիսանը, Լաթարիան և Ալեքսանդրետը: Կոտորածի թատերաքեմ դարձավ հատկապես Կիլիկիան: Այս հնագույն նահանգը, որի սահմանները համապատասխանում են մոտավորապես Աղանայի վիլայեթի սահմաններին, գտնվում է սիրիական և փոքրասիրիական ափերի սահմանագծում: Իր մեծ դաշտավայրով այն օղակում է Ալեքսանդրետի ծոցը, իսկ այդ դաշտավայրը ամբողջությամբ շրջափակված է խորոնկ կիրճերով ակոսված լեռների բնական պարսպով:

Արևմուտքում և հյուսիսում Տավրոսի բարձրադիր տարածքներն են՝ նախնիների Քարոտ Կիլիկիան, որն անհարթ և ցրտաշունչ տարածաշրջան է: Հարավում և հարավ-արևելքում «դաշտային» Կիլիկիայի արգավանդ և անտառածածկ հարթավայրային երկրամասն է, տղմաշերտ մի դաշտավայր, որը ոռոգում են հոտսղ ջրերը, գետակները կամ հանրահայտ անուններ ունեցող այնպիսի գետեր, ինչպիսիք են Պիրամուսը, Սարոսը, Կալիկադնոսը, որի ջրերում գոհիվել է Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը, Մինորոսը, որտեղ լողացել է Ալեքսանդր [Մեծը], իսկ Կենոպատրան բարձրացել է ծիրանագույն առաջաստերով իր ուկյա տրիբեման՝ Տարտոն, [Մարկոս] Անտոնիոսին ընդառաջ գնալու համար: Ճարտարապետական բազմազանությունների, լեռների և հովիտների տեղադրության հակադրությունների և ներդաշնակության առումով առավել աչքի ընկնող

* Հին հռոմեական ռազմանավի տեսակ: – Վ. Դ.:

տարածաշրջանները սակավաթիվ են: Այս սրանչելի լեռնազագարքների անհամաշափությունը, դաշտային երկրամասի բնապատկերների հմայքը, բուսականության հարստությունը, պարտեզների և բուսականության միջով մինչ ափ ձգվող քաղաքների և գյուղերի բնական գեղեցկությունը՝ Կիլիկիան դարձնում են շրեթ Փոքր Ասիայի արտոնյալ երկյանաս: Խոնավ, ճահճու հողը վնասակար է առողջության համար, սակայն այնքան պարարտ, որ փոքր-ինչ մշակվելուց հետո հրաշալի բերք է տալիս: Ցորենն ու գարին առատ են: Փարթամորեն աճում են որբատուները, բամբակը, նարնջենին, թթենին: Վերջին տարիներին երկիր են մուտք գործել երկրագործական ժամանակակից մերենաներ, այդտեղ հիմնվել է արդյունաբերություն, բազմապատկվել են մասունքակտորաները, մասնածարանները, ալրադացները: Աղանա-Տարսոն-Մերսին երթուղին նշանակալի չափով նպաստել է փոխադրումների առաջընթացին: Կոստանդնուպոլիս-Բաղրատ երկաթգիծը շուտով կանցնի Տավրոսով և հատեղով Ամանոսը՝ կիսանի Միջազգետը: Երևանի ապագայն նայում էր հարածուն հավատով: Այսօր այդ հարստությունների ահռելի բաժինն ամբողջությամբ ավերված է: Առևտրական գործունեությունը կասեցվել է, ամենուրեք տիրում են թշվառությունն ու սովը:

Կիլիկիայի տեղանքն ու դիրքը նրան մշտապես դարձել են Արևմտյան Ասիայի կարևորագույն ռազմավարական նշանակություն ունեցող վայրերից մեկը: Նրա դերը նշանակալից է եղել այդ կողմերում տեղի ունեցած մեծ հեղափոխությունների ժամանակ: Պատմության մեջ նշանավորվել են Տավրոսան լեռնաշղթա ներթափանցող «Կիլիկյան դարպասներ» (ըստ թուրքերի՝ Քյուկեկ Բողազ), իսկ հարավ-արևելքում՝ դեպի Սիրիա և Միջազգետը մատչելի ելք ապահովող «Ամանոսյան դաներ» կիրածերը: Այստեղով են առաջ ընթացել նվաճողների բանակները՝ Կիսաքարը, իր եղբայր Արտաքսերքսեսին դեմ հանդիման շարժվող Կյուրոս Կրտսերը, Ակերասնդր Մեծը, որը Դարեհ [III]-ին հաղթելու համար Խոս գնալիս կրկին անցել է այս ճանապարհով, Պոմպեոսի հոռմեացիները, թուրքերը, Հայաստանի իշխանները, իսկ XIX դարում՝ Իրահիմ Եգիպտացին:

Կիլիկիան հաջորդաբար պատկանել է պարսիկներին, Ալեքսանդր [Մեծին], Սելևկյաններին, հոռմեացիներին, դարձել կովախննդոր բյուզանդացիների ու պարսիկների միջև, այն ասապատակել է Մուավիա խալիֆը, ապա հաջորդաբար ռազմակալել են հայերը, թուրք սելջուկները, գրավել են խաչակիրները, ավերել է Լեռներ և Վերջապես՝ նվաճել են օսմանցիները: XI դարում Կիլիկիան կրկին վերանվանվել է «Փոքր Հայք», անվանում, որն ուներ դեռևս Մարկոս Անտոնիոսի ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանում թուրքերն ասպատակել են Իրանը և Մեծ Հայքը: Կործանվել է երկրի մայրաքաղաք Անին և նրա հետ մեկտեղ վերացել է ազգային անկախությունը: Խոլոյս տալով ասպատակումից, հայ բնակչությունն արտագաղթել է դեպի Միջերկրականի

ափեր՝ արժանանալով հույների ջերմ ընդունելությանը: Գաղթականների մի ստվար խումբ այդ ժամանակ հաստատվել է Կիլիկիայում, որ հայ իշխանները հիմնել են Փոքր Հայքի ավատատիրական պետությունը, որը դարձել է բարգավաճող քազավորություն, իսկ ավելի ուշ համագործակցել խաչակիրների հետ՝ վերածվելով նույնիսկ իսլամի քանակների առաջխաղացմանը դիմագրավոր՝ ասիական հոռի վրա հիմնված վերջին արևմտյան պետության: XIV դարում երկիրն ասպատակել են բուրքմենները, իսկ XV դարի մայրամուտին այն վերջնականապես գրավել է Մուհամեդ Նվաճողի որդին՝ Բայազետ II-ը:

Կիլիկիայի հայերը, որոնք մահմեդականներից հետո ամենից բազմաքանակն են³³, խելացի են, աշխատասեր և նախաձեռնող: Կես դարից ի վեր, շնորհիվ Վենետիկի Սիփթարյանների՝ հայ հոգևոր գիտնականների ջանքերի, որոնք այդչափ հզոր զարկ են տվել ազգային գրական և պատմական անցյալի հուշերի վերակենդանացմանը, ազգային մտածողությունը կրկին վերածնվել է, մինչ այդ խորապես ընկճված և ազգի պատմության կատարյալ չիմացության մեջ խարխափող ժողովրդի շրջանում տարածվել է մշակույթը: Նմանապես բարձրացել է հոգևորականության՝ ազգի պահանջութների պահպանի, քարոյական և մտավոր մակարդակը: Լուսավորչական եկեղեցու կողքին ստեղծվել է ոչ միայն կաթոլիկների համայնք, այլև վերջապես, շնորհիվ ամերիկյան առաքելությունների ջանքերի՝ բողոքականների բավականին բարգավաճ համայնք:

1895-[18]96 թթ. մեծ կոտորածները խնայել էին այս տարածաշրջանը: Աղանայի արքեպիսկոպոս Նիորին սրբազնություն Մուշեղ Կիլիկիայի գործին նվիրված ուսումնասիրության մեջ³⁴ հավաստում է, որ այս տարածաշրջանի համար ավելի ուշ պատրաստվել էր կոտորածի մի ծրագիր, որը պետք է իրագործվեր երկու տարբեր փուլերով՝ 1906 և 1907 թթ.: Այդ ժամանակ, Աղանայի կառավարիչ Բահրի փաշան պետք է, որ ձախողած լիներ այդ ծրագիրը: Ըստ թուրքերի՝ քրիստոնյա ենթականները Բահրիին իրենց կողմն էին գրավել կաշառելու միջոցով: Ամեն դեպքում, այս պաշտոնյան հաճախ է պաշտպանել իր իրավասության

³³ Բուն Կիլիկիան բացի Աղանայի վիլայեթից ընգրկում է նաև հարևան Հալեպի վիլայեթի մի քանի մարզեր: Նախքան կոտորածը, տարածաշրջանի հայ բնակչությունը բաղկացած էր մոտավորապես 120000 մարդուց: Աղանայի վիլայեթում կային շուրջ 100000 հայ: Մահմեդականների՝ բուրքերի, բլուրի, չերքեզների, յորուկների (բոլվոր բյուրբական ցեղ – Վ. Պ.) բիլը, հասնում է շուրջ 170000-ի: Բացի այդ, կան նաև 50000 հոյներ, 90000 անսարիեներ և ֆելաներ, ասորի-քարողեացիներ և հրեաներ:

³⁴ [Mouschegh Mgr, Archevêque d'Adana.] Les vêpres ciliciennes. [Les responsabilités. Faits et documents.] Alexandria, 1909.

տակ գտնվող հայերին, որոնք այդ վերջին տարիներին դարձել էին մահմեղականների ծածուկ թշնամանքի առարկան: Այդ թշնամանքն առաջին հերթին պայմանավորված էր նահանգներից՝ թշվառության և քրդերի կողոպուտների պատճառով հայ ընտանիքների՝ ժամանակ առ ժամանակ Կիլիկիայի դաշտավայր ներգաղթով, ինչպես նաև այդ նահանգի քրիստոնյա բնակչության բարգավաճ կացությամբ և հարստությամբ: Ի դեմս տեղի ունեցող գաղթի, ի դեպք բավական սահմանափակ, թուրքերը կարծում էին, թե դա արվում էր քաղաքական ետին մտադրությամբ: Ըստ նրանց՝ եթե հայերը գալիս էին հաստատվելու դաշտավայրում, որն արդեն իսկ բավականին խիտ էր բնակեցված համասեռ տարրով, ապա դա կարող էր միայն լավագույնս ապստամբություն կազմակերպելու նպատակ հետապնդել: Ինչ վերաբերում է նրանց նյութական բարօրությանը, տնտեսական վերելքին, ապա թվում է, թե թուրք աղաները դրան նախանձով էին նայում, և ըստ հայերի՝ մտադիր էին կատարի հալածանքի միջոցով այն կասեցնել, ինչը մահմեղականներին հնարավորություն կընծեռեր մեկ հարվածով հարստանալ իրենց զոհերի ունեցվածքի հաշվին: Դա հնարավոր է, նոյնիսկ՝ հավանական: Հայտնի է, որ օսմանյան պատմության ընթացքում ռայայի հաշվին մահմեղականի ապրելը յուրօրինակ կանոն է: Բոլոր ժամանակներում, զիսավորապես նահանգներում, թուրքական մեծ կարողությունները դիզվել են քրիստոնյայի կոպահ և քողարկված կողոպուտի արդյունքում: Հայկական ցանկացած կոտորած իր հիմքում ունի նմանօրինակ շարժամիք: Ավելի հաճախ՝ գողությունը նոյնիսկ եղել է դրա միակ շարժամիթը: Աղանայի եղելության առիթով ես հետևյալն եմ կարդում Տարտոսի Սուրբ Պետրոսի ուսումնարանի տնօրեն դոկտոր Քրիստի հաղորդագրությունում.

«Կառավարության պաշտոնյաներից մեկը խոսելով Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի մասին, ասում էր. «Սպասում ենք, որ փեթակը լցվի մեղրով և այդժամ այն հավաքելու առիթը կներկայանա»:

Երկրում գրեթե ամենուրեք հայերի ունեցվածքին տիրանալը բաղձակի էր: Նախորդ տարի Քերիմ աղայի ցեղակիցներն անցնելով Նաջարլի գյուղով, հայտարարում էին գյուղացիներին. «Ո՛վ գյավուրներ, հիմա դուք ցանում եք, բայց իմացեք, որ Ալահի օգնությամբ ձեր աշխատանքի պտուղը մենք ենք քաղելու»:

Սահմանադրությունն ամենին շբարելավեց հայերի կացությունը, որը որոշ առումներով նոյնիսկ ավելի բարդացավ: Աղանայում, ինչպես նաև այլ նահանգներում, մահմեղականների շրջանում, ուր անիրազեկությունը զավեշտի աստիճանի էր հասնում, ամրագրված էր այն գաղափարը, ըստ որի՝ սահմանադրությունը ոչ միայն ֆրանկների հետ շփվելու հետևանքով այլասերված, իսլամին դավաճանած, սրբապահ երիտրուրքերի, այլև, և հատկապես, հայ հեղափոխականների գործն է, որոնք ձգտում էին ազատության միջոցով իրականացնել իրենց ան-

զատողական գաղափարները և ստեղծել անկախ պետություն։ Մահմեդական Փոքր Ասիհան առավել թշնամաբար էր տրամադրված խորհրդարանական վարչակարգի հանդեպ։ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի բանագնացները գուր էին ջանում բացատրել, որ ժողովրդական գերիշխանության սկզբունքն ամրագրված է իսլամի օրենքներում, և որ այն նույնիսկ ի սկզբանե եղել է իսլամի հիմքում (Երիտրութերն ու իսլամական աստվածաբանները փորձում էին համենայն դեպս հենց դա հավաստել)։ Անատոլիայի բարեպաշտ մահմեդականները ցանկացան ի դեմս գյավուրների հայտնագործած սահմանադրության տեսնել միայն վիրավորանք իրենց կրոնի հանդեպ և անհավատ ազգությունների վրեժիսնդրություն։ Արդյոք իրենցից չին պահանջելու քրիստոնյաներին վերաբերվել իրքն եղբայրների, հավասարների։ Ինչպես հանդուրժել այդ հավասարությունն առանց շրջանցելու երդմնացանցությունը կամ պղծելու Ղուրանը։

Ազդեցիկ բեյերը, հոջաներն ու մոլեոանդ մոլլաները փութաջանորեն հավանություն էին տալիս այդ դժգոհությանը՝ թե ենթակ իրենց համոզմունքներից և թե շահախնդրորեն, քանի որ բոլորի միջև հակասարություն սահմանող օրենքը սպառնում էր բացառել նրանց արտոնյալ դիրքը։ Ասում էին, որ այդուհետև չեն կարողանա անպատճելիորեն ընչազուրկ դարձնել, կողոպտել հայերին, որոնք կունենային իրենց պաշտպանող պատգամավորներ, իրենց համար արդարություն ապահովող՝ դատական իշխանության ներկայացուցիչներ, նոյնիսկ պաշտոնյաներ բանակում, որոնք կակտեն դեկավարել իրենց իսկ՝ հավատացյալներին։ Ռայաներն արդյոք արդեն համարձակորեն չին բարձրացնում գլուխը։ Նրանցից ոմանք արդյոք չին խորհում դատարաններում հին պարտքերի վերամարումը և հափշտակված հողերի վերադարձը պահանջելու մասին։

Այս հանգամանքները կարող էին գուցե և բավարար չինել պայթյունի հանգեցնելու համար, եթե հայկական կողմից թույլ չտրվեին անզգուշություններ։ Ազատության գաղափարով արբեցած՝ կիլիկիայի երրոր շտապեցին օգտվել այն իրավունքներից, որոնք տեսականորեն նրանց էր շնորհում նոր վարչակարգը։ Նրանք ինքնամոռացության մեջ կորցրին այն միջավայրի զգացողությունը, որտեղ ապրում էին։ Նրանք սկսեցին կազմակերպել իրենց համայնքը, հիմնել ակումբներ, որտեղ անկաշկանդորեն հավաքվում էին, ժողովներ հրավիրել։ Այս ամենն ավելի քան օրինական էր։ Սակայն մի միջավայրում, որը մեծ լարվածություն էր տիրում, այսպիսի պարզ բաները թուրքերի շրջանում առանձնահատուկ կարևորություն էին ձեռք բերում։ Խոսք եղավ նաև խոռվահույզ խորհրդանշների, հեղափոխական թատերական ներկայացումների մասին։ Այս մեղադրանքներում չկա և ոչ մի լուրջ կամ

ճշգրիտ բան: Աղանայում և Մերսինում քեմադրվեցին հայկական պատմական թատերական ներկայացումներ, սակայն դրանք գրեթե բոլորն արդեն ներկայացվել էին և հրատարակվել կես դար առաջ՝ առանց օսմանյան գրաքննությանը հուզմունք պատճառելու: Ամենակործանարար թատերերգությունը³⁴՝ «Սվագի ավերումը Լենկ Թեմուրի կողմից» տարօրինակ խորագիրը կրող ողբերգությունն էր, որտեղ բեմում միմյանց ետևից կարելի էր տեսնել մոնղոլ նվաճողին, Հայաստանի վերջին թագավորին և մի հրեշտակի, որն այս իշխանի համար հրաշալի գուշակություններ էր անում: Չափ վտանգավոր համարվեց նաև «Համլետ» ներկայացումը, որը թուրքերն ընդունեցին իբրև հայկական ստեղծագործություն: Թագավորը, որի որվականը հայտնվում էր Էլսենոր դրյակի դարավանդում, անկասկած, Հայաստանի թագավորն էր, իսկ ողբերգության արյունայի տեսարանները նենգաբար ակնարկում էին համիլյան կոտորածները: Այլ կերպ էին հիմնավորվում թուրքերի գանգատները՝ խանդակառ խմբերից մեկի գործունեության առնչությամբ, որն Աղանայում հիմնել էր հայրենասիրական ակումբ, ուր տուրք էին տալիս, ըստ էության, անվնաս ազգայնական արտահայտությունների, ի դեմս որոնց, սակայն, օսմանյան կողմը կարող էր տեսնել իսկական սադրանքներ:

Այն, ինչն ավելի գրգռեց թուրքերին՝ նոր վարչակարգի հաստատումից հետո զենքերի հայթայթումն էր մեծ թվով հայերի կողմից: Սահմանադրության հաջորդ օրը պատերը եղբայրական զգացմունքներով էին տոգորվել, սակայն ատրճանակները վաճառվեցին հազարներով, կայսրության բոլոր նահանգներում մահմեդականներն ու քրիստոնյաները շտապեցին դրանցով զինվել: Աղանայի մահմեդականներն ի դեմս իրենց հայ համաքաղաքացիների նախազգուշական այս միջոցառումների տեսան ավելի քան մութ մեքենայություններ, որոնք վերագրում էին նրանց: Բացի այդ, նրանք չէին կարողանում հանդուրժել, որ մինչ այդ խոճահարություն առաջացնող անհավատները, համարձակվեին բացահայտորեն հրազեն ունենալ: Ի դեպ, նա ով մահմեդական չէ, ըստ իսլամի վարդապետության՝ արժանի չէ զենք կրելու, քանի որ այդ մենաշնորհը վերապահված է միայն հավատացյալներին: Այդ վարդապետությունը շարունակում է ամբողջությամբ պահպանվել ասիական ժողովուրդների շրջանում, որոնք կառչած են բոլոր հին ավանդույթներին: Եվս մի նախապահարում է բանակում քրիստոնյաներին ծառայության ընդունելը, որը ժամանակի ընթացքում ի շիք կրառնա, եթե ենթադրենք, որ օսմանյան խորհրդարանի ընդունած զինվորական ծառայության նախն օրենքը կարողանա հաղթահարել այն մեծ դժվարությունները, որոնց դրա կիրառումը փոքր անց քախվելու է:

³⁴ Թուրքական հետարննություն:

Սկսած 1908 թ. աշնանից, այն է՝ նոր ժամանակաշրջանի երրորդ կամ չորրորդ ամսից, Կիլիկիայում արդեն նշմարվում էր հակահայկական շարժում, որը ղեկավարում էին հոգաները, երևելիներն ու ցեղապետները: Բոլովանքի կազմյուն Բախչեի մոլֆթի Խմայիլ Հաքին շրջագայելով հայտարարում էր, որ սահմանադրությունը հայերի գործն էր և դրդում էր հավատացյալներին պաշտպանել անարգված շարիաթը: Նրա ընկերը՝ Գյուվելի օղլու Վելին, դիմելով հայերին, գգուշացնում էր շատ չուրախանալ, ավելացնելով, որ նրանց օրերը հաշվված էին: Ոմն Քեռ Ահմեդ Հաճնից շրջակայթի կրոնակիցներին հորդորում էր պատրաստ լինել: Խալահեռում բարի խոսք տարածողն առաջնորդ Քյուսե աղան էր: Նա դառնորեն գանգատվում էր ստեղծված նոր իրավիճակից, որն, ըստ նրա, շուտով պետք է վերջ դներ իր իշխանությանը, իր ցեղի հեղինակությանը, այն ամենին, ինչն ինքը համարում էր իր ազատության գրավականը: Նա դրանից եղակացնում էր, որ հարկ է հարձակվել հայերի վրա: Մի ուսայա աստվածաբան՝ Արար Մոլլան, շրջագայում էր վիլայեթում՝ քարոզելով սրբազն պատերազմ: Աղանայի շուկայում մոլեռանդները ծաղրում էին հայերին. «Ո՛վ գյավուրներ, շուտով պետք է ճեզ սրախողիսող անեն»:

Չուր էին վերջիններս վտանգի մասին նախազգուշացնում, խնդրում, որ միջոցներ ձեռնարկվեն: Չուր էին նրանց հոգևոր առաջնորդները՝ Սահ պատրիարք Նորին սրբազնություն Սահակը, Աղանայի արքապիտու Նորին սրբազնություն Մուշեղը նախազգուշացնում վիլայեթի գլխավոր կառավարիչ Զևադ բեյին, ներքին գործերի նախարարին, մեծ վեզիր Քյամփին և նրան հաջորդած Հիլմի փաշային: Կոստանդնուպոլիսում խիստ զրադված էին, որպեսզի հաշվի առնեին այս նախազգուշացնումները: Ինչ վերաբերում է Զևադ բեյին, ի հակադրություն նրան թիրախ դարձած այն մեղադրանքի, ըստ որի՝ [Բարձր] Դոնից պարբերաբար բաքցրել էր ճշմարտությունը, հաստատվեց, որ հենց նա ինքն էր մեծ վեզիրության ուշադրությունը հրավիրել իրավիճակի բարդության վրա: Նա, սակայն, ջանում էր որա պատասխանատվությունը բարել հայերի վրա: Նա նույնիսկ նրանց առաջնորդին՝ Աղանայի արք-եպիսկոպոսին, ներկայացրել էր իրքն հեղափոխական վտանգավոր գործակալի, անկասկած այն պատճառով, որ այս անզուսապ և ետանդուն բարձրաստիճան հոգևորականը քաջարար և անզգուշորեն պաշտպանում էր իր հոտի իրավունքներն ու շահերը:

Զևադը թույլ և վախսկոտ մարդ էր, իրականում ընդամենը գործիք՝ Աղանայի հարուստների և ազդեցիկ երևելիների խմբակցության ձեռքին, որոնց թվում էր նաև ոմն Բաղդադի Զադե Արդուլ Քադերը: Ի դեպ, Զևադի նախորդ արարքները նրա օգտին չէին վկայում: Լինելով Արդու